

En falden fogeds bønsskrift

Et forsøg på at komme tættere på Claus Paulsen (1620)

af Otto Ulbricht (oversat af Bjørn Poulsen)

Interessen for det enkelte menneske i historien er vokset voldsomt. På den ene side interesserer historiens subjektive sider: hvordan menneskene tog imod, oplevede og bearbejdede de store udviklinger – med andre ord de store samfundsforandringer set ud fra den enkelte. De specifikke former, hvorunder man mødte udviklingerne, – om man tilpassede sig eller gjorde modstand – viser, hvordan mennesket ikke kun er processernes objekt, men også udgør en selvstændig kraft, der reagerer, og som selv går aktivt ind i processerne.¹ På denne vis kan det enkelte menneske igen kobles sammen med de store forandringer, således kan man afdække “de beherskedes”

særlige historie.² Hvis den sociale praksis skal synliggøres, kræver synsvinklen imidlertid både, at der anlægges en ny læsemåde af de hidtil kendte kilder, og at der inddrages andre kilder, som kun i ringe grad har været udnyttede.

På den anden side retter interessen sig mod individets indre verden. For de historikere, der studerer det 16.-18. århundrede, træder spørgsmålet om den moderne individualitets dannelse her i baggrunden, for først periodens slutning er præget af det borgerlige menneske, der bringer sin subjektivitet til udtryk i breve, dagbøger og selvbiografier, præget af in-

Otto Ulbricht, professor ved Kiels Universitet, dr. habil., født 1944. Har bl.a. publiceret “Rationalisierung und Arbeitslosigkeit in der Diskussion um die Einführung der Dreschmaschine um die Wende zum 19. Jahrhundert” (1981); *The Debate about Foundling Hospitals in Enlightenment Germany: Infanticide, Illegitimacy and Infant Mortality* (1985); ““Angemaßte Leibeigenschaft”. Supplikationen von schleswigschen Untertanen gegen ihre Gutsherrn zu Beginn des 17. Jahrhunderts” (1991); “Der Einstellungswandel zur Kindheit in Deutschland am Ende des Spätmittelalters (1470-1520)” (1992); “Reiseberichte und Tagebücher als Informationsquellen über die englische Landwirtschaft” (1992); “Die Welt eines Bettlers um 1775: Johann Gottfried Kästner” (1994); “Der sozialkritische unter den Gegnern: Hermann Witekind und sein “Christlich bedencken vnd erjnnung von Zauberey” von 1585”, i Hartmut Lehmann og Otto Ulbricht (udg.): *Von Unfug des Hexenprozesses. Gegner der Hexenverfolgung von Weyer bis Spee* (1992); *Kindsmörderinnen vor Gericht* (1993); “Mikrogeschichte – Versuch einer Vorstellung” (1994); udgiver af *Von Huren und Rabenmüttern. Weibliche Kriminalität in der frühen Neuzeit* (1995).

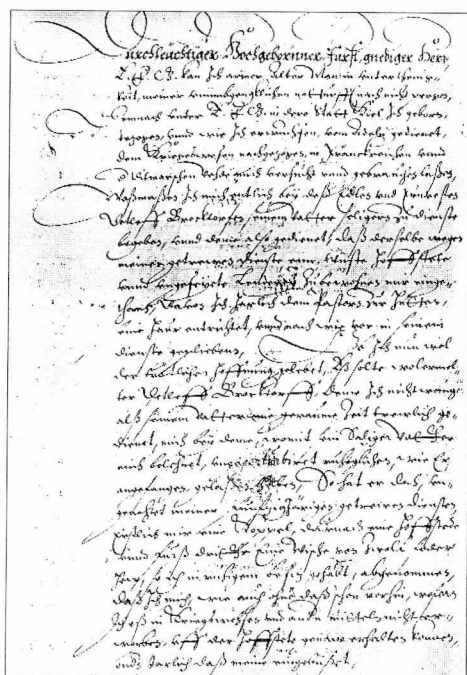
trospektion og selvrefleksion. Helt anderledes med det 16. og 17. århundredes mennesker. Her synes individet at forsvinde bag husstand og standstilhørsforhold, at identificere sig med sin sociale rolle. Det synes kun at vise følelser, når den facade, som det stadig søger at opretholde, ødelægges af andre.³ Man må her spørge, om denne synsvinkel er for ensidig, eller med andre ord: i hvilken udstrækning var individualitet også til stede i 15-16-1700-tallet? Dette spørgsmål synes mere end berettiget, når man ser, at tilsyneladende individuelle følelser alene implicerer "relationer mellem mennesker og kollektiv optræden".⁴

Eftersøgningen efter det 16.-18. århundredes individ har ført til et intensivt arbejde med de "selvskrevne historier" – erindringsbøger, dagbøger etc. – og til at glemte kilder af denne type blev draget frem igen og at helt nye blev fundet.⁵ Men under arbejdet med denne kildegruppe blev deres tilsyneladende egenartede individualitet afsløret som et smukt bedrag, og der blev også peget på deres eksklusive karakter. Ligegyldigt hvor mange kilder af denne art, som opspores, gælder det jo nemlig: Alle, som ikke selv skriver, forbliver udelukkede.⁶ Dette er imidlertid ingen nødvendighed, for der findes mange andre kildetyper, hvori der optræder et "jeg". De er blot skabt til andre formål og ikke altid frivilligt. For så vidt er det konsekvent også at inddrage disse kilder i arbejdet og at sammenfatte de talrige

kilder, der siger noget om individet, under termen "ego-dokumenter" (tysk: Ego-Dokumente).⁷

Supplikker, som danner grundlaget for denne artikel, er en af de kildegrupper, der kan regnes under denne gruppe.⁸ Allerede den direkte henvendelse til fyrsten repræsenterer en individuel handling, som tydelig drager bønskriftets skribent ud af det kollektiv, han tilhører.⁹ Bønskrifter byder imidlertid på en helt særlig mulighed for at spore "jeg'et", når den bøn, som fremsættes, vedrører supplikantens person og liv. De genspejler hyppigt personen i en situation af forceret samfundsforvandling, for da blev der – f.eks. i tilfælde af krig og dyrtid – skrevet særlig mange supplikker.

Som andre kilder af denne gruppe rummer supplikker problemer: De er, hvis de stammer fra 15-1700-tallets landbo- eller underklasse miljøer, for det meste ikke skrevet af supplikanten selv. På samme måde som skrivningen af de folkelige selvbiografier ofte blev udløst af "brudsituationer"¹⁰, så befandt suplikanterne sig gerne i en yderst klemt situation. Skildringen af situationen er derfor ikke forfattet af velafbalancerede mennesker i en rolig dagligdag.¹¹ Supplikkerne indeholder følgelig også usandheder og overdriivelser, hvad der imidlertid ikke udgør noget særligt problem, da allerede skribentens samtidige havde dette problem, og da deres undersøgelser

Første side af Claus Paulsens bønsskrift fra 1620. (Landesarchiv Schleswig).

– eller en modsupplik – ikke sjældent korrigerer vor viden om sagen.

I forhold til den folkelige selvbiografi har supplikkerne en stor ulempe: de viser supplikanterne under et enkelt aspekt. Denne ulempe forsvinder imidlertid delvist, når der er supplikker til stede. Og supplikkerne byder på en mulighed for at få et indtryk af langt flere mennesker af alle samfundslag end de kilder, hvor landbe-

folkningen selv skrev deres historier. Mens de kendte selvbiografier for det meste fører os til byborgernes miljøer, så lader bønsskrifter os stifte bekendtskab med de personer fra landmiljøer, hvis individualitet man ellers kun i så ringe grad har kunnet studere.¹²

I centrum for denne artikel står en enkelt mand, Claus Paulsen. Han tilhører en gruppe, som sjældent får opmærksomhed: de ansatte på godsjerne. Baggrunden er to samfundsprocesser, nemlig det lange 16. århundredes agrarkonjunktur, som delvist strakte sig op i 1640'erne, samt udbygningen af systemet med *Gutsherrschaft* / *Gutswirtschaft* – populært sagt livegenskabet. Vi kan nærme os individet Claus Paulsen gennem en analyse af det billede af sig selv, han giver i supplikkerne, og ved en rekonstruktion af vigtige faser i hans liv ud fra materialet i de samlede supplikker.

I

De supplikker, som dette handler om, blev skrevet i 1620. De var rettet mod godsejeren Detlev Brockdorf den Ældre på Vindeby (tysk: Windeby), umiddelbart syd for Eckernförde, og var stiledet til den gottorpske hertug Friedrich III. I skrifterne beder Claus Paulsen,¹³ som hidtil havde arbejdet på godset som foged, og som havde haft en gård her, om at få sin familie under fyrstelig beskyttelse. Han begrundet sin ansøgning med, at han er født i Kiel,

altså på fyrsteligt område, og at godsejerens opførsel havde drevet ham til randen af undergang, samt at Detlev Brockdorf havde forsøgt at gøre en af hans sønner til livegen. Han var derfor flygtet til den hertugelige by Eckernförde,¹⁴ og godsejeren fordrede nu hans tilbagekomst til godset.

Få år tidligere havde en udvikling, der havde fået voldsom styrke i det 16. århundrede, nået sit foreløbige højdepunkt.¹⁵ Den må forstås som et led i udbygningen af "*Gutswirtschafts*"-systemet. I 1614 var godsundersåtternes vornedskab nemlig blevet officielt anerkendt med Haderslev-recessen. Retten til at tilbagekræve flygtede undersåtter fra godserne var fastsat ved lov. Under indtryk af den overståede krig lykkedes det i 1636 adelen at få fastsat lange frister for, hvornår undersåtter kunne kræves tilbage til godserne. Selv efter en menneskealder (præcis 31 år) kunne man tvinges tilbage. Dog forekom der også situationer, hvor en sådan fremgangsmåde ikke var legitim, nemlig hvor undertrykkelse eller mishandling af livegne havde fundet sted. I 1600-tallets andet og tredje årti insisterede de slesvig-holstenske landsherrer på undersåtternes kristelige behandling og betragtede i modsætning til godsejerne flugt fra godserne som en ret. Flugt var hos bønderne hyppigt en reaktion på forringede besiddelsesforhold og forhøjelser af tjenestepigterne, men også andre

godsundersåtter flygtede hyppigt omkring år 1600, først og fremmest som reaktion mod begrænsninger i deres frie mobilitet.

De adelige godsejere, der nød godt af det lange 16. århundredes gunstige agrarkonjunktur, og som helt fra 1524 besad hals- og håndsret over deres undergivne, var efter en periode med arrondering af godserne gået over til at udbygge hovedgårdsdriften for at få bedre udbytte af de gode afsætningsmuligheder. Det skete ved at føje bondejord til de skattefri hovedgårdsjorder. Øde gårde og hele landsbyer blev nedlagt, og ved år 1600 var hovedgårdenes jordtilliggender fordoblet. Godsernes undergivne vendte sig ikke sjældent mod denne udvikling med bønskrifter til den gottorpske hertug og til den danske konge, der fra 1581 i fællesskab var landsherre for godsdistrikterne.¹⁶ I det 17. århundredes første årtier forsøgte de da også at imødegå krav om at sende livegne tilbage til godser, hvorfra de kunne have været borte i år eller årtier. Mest udpræget blev livegenskabet som system i Østholsten, men herfra bredte det sig nordpå langs Østersøkysten og kom til at omfatte de sydøstlige dele af hertugdømmet Slesvig, Dänischwohld – som godset Vindeby lå i – og i det 17. århundrede også hele halvøen Svans, hvor der lå endnu et af Detlev Brockdorfs godser – Hemmelmark – og endelig også til Angel.

Kort over Eckernförde med godset Vindeby lige syd for. Bemærk de store skovområder, hvor svinene kunne gå på olden. Mod nord er halvøen Svans, mod syd Dänischwohld.

(Caspar Danckwerth: *Neue Landesbeschreibung der zwei Hertzogthümer...*, 1652).

II

Paulsens supplik er ikke skrevet af ham selv; det ser man ved første blik. Det fremgår tydeligt af skriftbilledet med to skriftformer, af anvendelsen af tiltaleform og devotionalformlen i skrivelserens slutning, af de latinske ord strøet rundt i teksten, men først og fremmest af brugen af det officielle sprog, højtytsk. Teksten følger i vid ud-

strækning den beretning, som byen Eckernförde sendte til fyrsten, efter at den havde hørt Paulsens version af sagen.¹⁷ Det er altså sandsynligt, at Claus Paulsen meget kort herefter endnu engang har skildret sagernes tilstand, for han havde forladt byens afhøring af ham med en erklæring om, at han "selv havde til hensigt underdanigst at klage sin nød til fyrsten", og man kan da også se, at han

gjorde det samme dag. Det er også muligt, at bønskriftens skriver faktisk havde adgang til byens beretning.

Inddragelsen af en skriver var en bevidst handling, for det er vel muligt, ja nærmest sandsynligt, at Claus Paulsen selv kunne skrive.¹⁸ På gården Fladsten nord for Åbenrå gjorde bønderne Matz Paulsen og Jørgen Matzen, far og søn, deres notater i en optegnelsesbog ved samme tid (1592-1626; 1631-1660).¹⁹ Vest for Claus Paulsen, i ditmarskerlandsbyen Wrohm, skrev den største bonde i byen, Hartich Sierck, sin "bondekrønike" (1615-1664).²⁰ Under trediveårskrigen gjorde bonden Carsten Meideborgh i Stapelholm fra 1631 optegnelser i sin regnskabsbog,²¹ og samtidig førte en ubekendt landsknægt dagbog i tiden 1625-1649.²² Hvorfor skulle altså en mand fra et godsområde ikke kunne skrive, når man oven i købet, som han siger, kom fra en by? Og der er også tegn på det i kilderne selv. Claus Paulsen måtte i det mindste kunne læse for at kontrollere den kaution for 100 rigsdaler, som godsejeren krævede for Paulsens søns frigivelse, og som blev udstedt af to Eckernfördeborgere. Paulsens pengeforretninger, som skal behandles nedenfor, taler videre for, at han også selv lejlighedsvis tog pennen i hånden. Forretningerne fordrede nemlig i det mindste en rudimentær bogføring. Karakteristisk nok udgør indførsler om kredit og gæld en ganske vigtig del af de tidlige bonde-

optegnelsesbøger/dagbøger, ja ved siden af familienotater er de faktisk grunden til deres opståen.²³ Muligvis havde Claus Paulsen også videregivet skrivefærdigheder til sin søn Heinrich, som Detlev Brockdorf havde ansat "så han kan forvalte mit gods og andre regninger".²⁴

Når supplikanten ikke selv skriver, skyder der sig flere lag ind mellem, hvad bønskriftet rummer om den person, som foranlediger det, og det, som står at læse. Disse ændringer er sket med supplikantens vilje og godkendelse, for det færdige skrift blev læst op for ham. I første omgang kan vi kort se på de sproglige forandringer, som denne fremgangsmåde medfører. I sammenhæng hermed vil jeg undersøge den stereotypisering, som i sidste ende gælder for alle tidens bønskrifter.²⁵ Det andet lag er selviscenesættelsen. Her forsøges det at fremstille individet og dets sag, således at bønskriftets mål snarest nås. Der fremtræder altså personlige aspekter, de bliver blot fremstillet på en bestemt måde for at fremme bønnens opfyldelse. Man træder individet nærmere, hvor det anvender disse overdrivelser på det sproglige plan. Endelig vil jeg vende mig til de konkrete udsagn om individet, for historikeren kan ikke være tjent med en post-strukturalistisk opløsning af individet i talehandlinger.²⁶ I denne forbindelse kan man uproblematisk fremdrage de ikke anfægtede udsagn, f.eks. de, som er irrelevante for det tilstræbte mål, og

som man derfor må tro på, eller de, som faktisk bekræftes gennem andre udsagn.

Til det helt generelle niveau tæller de sproglige forandringer, som fortællingen undergik, når en skriver fremstillede den. Der skete normalt samtidig en overgang fra det mundtlige til det skriftlige, fra nedertysk til plattysk. Det bragte en fremmediktion med sig i bønskriftet, som dækker for Claus Paulsens eget sprog – oftest helt udtalt, andre gange mindre, nemlig i de tilfælde, hvor der endnu er bevaret citater af mundtlige passager. I alle tilfælde turde ændringerne dog være mindre, end hvis bønskriftet var blevet oversat til latin.²⁷ Overgangen fra mundtligt til officielt sprog er heller ikke kun en ren teknisk oversættelse, men repræsenterer også en renselsesproces, som bl.a. kan medføre stryging af folkesprogets talrige plastiske og drastiske udtryk.²⁸ Samlet kan det dog siges, at denne tids supplikker står den fortælling nær, som ligger til grund for dem.

Også indføjelser af latinske ord og retsformler hører til de sproglige ændringer, som ikke bringer os tættere på Claus Paulsen, skønt man kan formode, at også han kunne et par latinske ord, da han levede i en verden, der var domineret af latin. Det var f.eks. tilfældet for Matz Paulsen, der føjede en latiniseret udgave af fade-rens gårds navn til sit eget,²⁹ og for Hartich Sierk.³⁰ En polsk adelsmand

hævdede endda ved midten af det 17. århundrede, at han var sendt til Danmark på grund af sit latinkendskab, da “bønderne der taler latin”.³¹ Det var naturligvis næppe ganske i overensstemmelse med virkeligheden, men det er ikke desto mindre ikke udelukket, at ord fra økonomiske transaktioner som “in contendi, nicht solvendi” stammer fra Paulsen selv. Anvendelsen af de latinske vendinger skulle dels give indtryk af juridisk ekspertise, dels kunne man slet ikke udtrykke sig præcist i sagerne uden brug af de passende juridiske vendinger.

Til supplikernes stereotyper hører det, at bønskrivere fra de lavere samfundslag traditionelt præsenterer sig som “arme, um Hilfe flehene Untertanen” – “arme (eller fattige) undersætter, som beder om hjælp”. Det gjorde Claus Paulsen også. Straks i begyndelsen præsenterede han sig som en “arm” gammel mand. Lignende formuleringer finder man i andre supplikker; samme år kalder en Anna Hofelts sig f.eks. i sit bønskrift for “jeg arme kone”.³² Der er klart tale om et stereotypt udtryk. Nu rummer udtrykket “arm” i tidens sprog et flertal af betydninger.³³ Den betydning, der her står i forgrunden, er “ynkværdig/beklagelsesværdig”. Denne beskrivelse skal vække medlidenhed, gøre skriftets modtager rede til at udstrække sin hjælpende hånd. Men “arm” har også betydning af “almue”, af det jævne folk. Den tyske bonde-

krig beskrives ligefrem som *“Aufstand des armen Mannes in Stadt und Land”*.³⁴ Der opbygges altså en modsætning til adel, til herskab og magt, til frie og uafhængige folk. Så det er fuldstændigt parallelt hermed, når Claus Paulsen taler om “sin mægtige modpart”. Detlev Brockdorf var ikke kun “øvrighed” i sin egenskab af godsejer, men stammede også fra en betydelig gammel adelslægt³⁵ og besad ikke kun et, men flere godser.³⁶ Ordet “arm” indeholder altså også en appel til landsherren om at stille sig på den svageres, den afhængiges side.

Claus Paulsen fremstiller sig altså ikke som “arm” i betydning af “materielt trængende og besiddelsesløs”; han taler ikke om sine besiddelser som sin lille armod, sin *“Armutlein”*, som andre samtidig,³⁷ men anser sig i stedet for truet af ruin. Han angiver, at hans formue er ved at forsvinde som følge af godsejerens gerninger. Den var allerede formindsket ved, at han i fredelige tider havde overtaget en ødegård på godset; men tabene var nu yderligere vokset, efter at godsejeren havde frataget ham dele af hans jord. For at dokumentere tabene specificerer han nøje (“Et kobbelt land, en eng på 12 læs hør”). Andre indtægter antydes kun vagt for at opretholde konstruktionen med den truende undergang. Fra godsejerens modfremstilling af sagen ved vi imidlertid nærmere, hvordan det var lykkedes Paulsen også at få indtægter på anden vis. Det skriver han ikke selv om,

da det jo ikke blot havde gjort det klart, hvilke muligheder, der trods alt var for ham på godset, men også ville have demonstreret hans udmærkede forretningsevner.

Den store sum penge, som Paulsen måtte lægge på bordet for at frikøbe en af sine sønner fra fængsel, kunne han imidlertid ikke fortie. Han ville jo ud over at klage over uretten også gerne have sine 100 rigsdaler igen. Men her forsøges det også at understrege problemerne og at give indtryk af, at Claus Paulsen ikke selv havde noget at gøre med summens erlæggelse. For det første betoner han, at han ikke havde så mange penge og først måtte stille garantier for at få et lån, hvad der omhyggeligt bliver dokumenteret.³⁸ Dernæst lader Claus Paulsen som om, han ikke personligt var involveret i at fremskaffe summen (“der blev bragt min søn hundrede rigsdaler”). Sigende nok stod der imidlertid i den beretning, som han gav til Eckernförde by, et “vi” – fremskaffelsen af summen var altså et familieanliggende, hvorover der så blev skrevet et “han”.³⁹ Ved at rykke vigtige kendsgerninger noget i baggrunden og ved en let ændring af kendsgerningerne lykkes det altså at fremmale et billede af den truende ruin.

Ordet “arm” blev i bønskriftet suppleret med “gammel”: Hermed nåede Paulsen en yderligere understregning af sin hjælpeløshed og sit behov for understøttelse, for de gamle bør man

dog hjælpe. Ganske vist var der her ikke tale om en stereotyp, helt løsrevet fra realiteterne, det var faktisk en realitet, som kunne bruges til at understrege sagen: Claus Paulsen var virkelig en gammel mand, der snarere var i firserne end i halvfjerdsene.

For det andet indtager bønskriveren stillingen som den bønfaldende undersåt: I sammenhæng med bønnen om, at hans "naturlige øvrighed" ville beskytte og beskærme ham, betoner Claus Paulsen ikke mindre end fire gange sin underdanige holdning og fremhæver samtidig to gange sin ydmyghed og beder i denne forbindelse til Gud. Rituellet bliver han præsenteret som en ydmyg undersåt. Også dette er en helt stereotyp attitude.

Er denne stereotype form lig med alle andre supplikanters, så viser selviscenesættelsen delvist ganske konkrete problemer og siger noget om bønskriverens opfattelse af sig selv og sin situation i den konkrete sag. Når Claus Paulsen fremstiller sig selv som sin herres tro tjener, så drejer det sig i første række om en præsentation, som var naturlig for alle; men i anden række tjener det nærmere til at blotlægge dele af hans forståelse af konflikten.

Claus Paulsen fremhæver flere gange sin "tro tjeneste". Dette punkt er ganske afgørende for ham i hans præsentation af sig selv. Han havde opfyldt sine forpligtigelser i forholdet mellem

tjener og herskab på forbilledlig vis, "ikke forsømt det ringeste i sin tjenestetid". Selv da det kom til brud, havde han forholdt sig fuldstændig korrekt og havde pinligt korrekt respekteret sin herres ejendom. Men Paulsen præsenterer sig ikke kun som den fejl- og dadelfri tjener, hans troskab kender faktisk ingen ende, den går ud over hans egen levetid, forplanter sig til næste generation og fører til varig forbindelse mellem familierne. Han havde selv tjent et halvt århundrede, først Heinrich Brockdorf, så dennes søn. Derpå var hans søn Heinrich (måske navngivet efter den gamle godsejer?) trådt i hans fodspor og havde allerede arbejdet i 14 år for den nye herre, da det kom til en strid, som medførte, at han i hast forlod tjenesten. Denne fremstilling af sig selv som mønsteret på den gode tjener viser hen til det helt centrale i forholdet mellem tjener og herskab: troskab var alle tjenendes ypperste pligt, hoveddyden, som fordreder af alle – man kan blot tænke på, hvordan også undergivne på de højeste poster betegnedes som "tro", mens alle andre kvalifikationer egentlige var sekundære. Det fremgår f.eks. også af de forskellige bøger om tjenestefolk: Ligegyldigt om man ser i Glasers *Gesindeteufel* fra det 16. århundrede eller i Lavaters lille bog for tjenestefolk fra det 18. århundrede, står troskab overalt fremhævet som grundlæggende.⁴⁰ Troskaben indebar, at man søgte at fremme herskabets nytte og gavn, beskyttede det mod skader og i det hele gjor-

de for Claus Paulsens liv, og meget muligt har han følt sig dybt skuffet ved sit livs slutning. Men man kan ved siden af tjenesten, arbejdet for herskabet, det være sig Claus Paulsen som foged eller sønnen Heinrich som skriver, stille andre aspekter. Arbejdet for sig selv, for familien, for et bedre liv talte også i tilværelsen. Når man nærmere betragter livsfaserne kan man frilægge dette indre livs ydre flader; mens refleksioner, tanker og følelser hos Paulsen som hos tidens andre personer ikke er tilgængelige for os.

Vi ved intet om Claus Paulsens barndom. Det kan ikke bevises, at han virkelig er født i Kiel og kristeligt opdraget i byen, altså har gået i skole. Ofte angav flygtninge fra godserne, at de var født på fyrsteligt område for at undgå livegenskabets krav. På den anden side kan man også hyppigt eftervise, at personer udefra er draget ind i godsområder.

Som ung mand var Claus Paulsen, ifølge sit bønsskrift, "draget efter krigsvæsenet, og har forsøgt og ladet mig bruge i Frankrig og i den ditmarske fejde". Som andre før ham og mange senere havde han altså søgt lykken som landsknægt.⁴² Øjensynlig ville han, ligesom de andre, som vi positivt ved det om, væk fra en fattig og udsigtsløs tilværelse ved at sætte sit liv på spil. For i de nordvesttyske byer var det "først og fremmest medlemmer af det nederste sociale lag,

som hververne fik overtalt til krigstjeneste".⁴³ De hvervede håbede mere på krigsbytte end på sold. Krigsbyttet udgjorde "den store chance for den lille mand til trods alt at gøre en forretning ud af krigen", til at overvinde de udsigtsløse betingelser.⁴⁴ Hvis man kan tro Paulsen, fik han gevinst ud af at løbe risikoen: i mange år fremover blev udbyttet af krigen afgørende for hans eksistens. Særlig opnåede han angivelig succes under de "to tog i Frankrig".⁴⁵ Den folkelige visdom om, at man skulle deltage i tre felttog for at kunne vende hjem som en ærlig og rig mand med pungen fuld af penge, gjaldt altså nok til en vis grad for Claus Paulsen.⁴⁶ Men han overdriver dog sikkert betydningen af sin landsknægttid, fordi han vil demonstrere, at han ikke har haft fortjeneste ved at overtage en gård på godset; men at han i stedet "i Frankrig og ved andre midler, ved Guds nåde, men ikke ved junkeren, havde erhvervet og bragt noget sammen". Paulsen viste altså som ung mobilitet, mod og risikovillighed.

Hans landsknægtstilværelse gav ikke kun verdenserfaring, kendskab til fremmede lande og mennesker, erkendelse af, hvor vigtigt det var, under hvilket herskab man befandt sig, erfaring med selvhævdelse. Hans store mobilitet bidrog sikkert også til individualisering og til dannelse af en selvstændig personlighed.⁴⁷ De indhøstede erfaringer med befaling, lydighed og med at reagere i svære situ-

ationer kunne kun være en fordel for ham i rollen som foged.

Tilværelsen som landsknægt skabte og strukturerede også hans historiske bevidsthed. Endnu et halvt århundrede efter argumenterede han med togene til Frankrig, og efter mere end et halvt århundrede huskede han, at han var med, da den frie bonderepublik Ditmarsken blev erobret i 1559, nøjagtig som ditmarskerbonden Hartich samtidig fastholdt det i sin krønike.⁴⁸ Da denne passage også dukker op i den version af historien, som Paulsen aflagde til byen Eckernförde, er det temmelig entydigt, at den ikke blev fremdraget, fordi han har kæmpet under de tre landsherrer eller på den regerende fyrstes forgængers side. Han havde ikke kæmpet for en sag, men havde "ladet sig bruge". Landsknægte og i særdeleshed det 17. århundredes lejetropper identificerede sig ikke med politikeres eller hærføreres mål – undtagen de få religiøst dybt grebne mænd. Soldaten betragtede krigen som et håndværk.⁴⁹ De intensive oplevelser fra ungdommens landsknægtstilværelse har i øvrigt måske ikke trængt sig på som følge af Paulsens høje alder, men fordi den selvhævdelse og "Guds velsignelse", der dengang hvilede over ham, igen var nødvendig – her drejer det sig altså formentlig om en helt individuel erindringsproces, som er sat i gang, mens den forhenværende foged tre gange skulle skildre sit liv.⁵⁰

I tilbageblikket forstår han sit følgende liv som delt i en konfliktfri fase under faderen og sønnen Brockdorf og i en fase præget af konflikt, som stadig varede ved, da supplikken blev nedskrevet. Under den gamle Heinrich Brockdorf blev tro tjenester belønnet med gunstbevisninger, i al fald i den retrospektive erindring: Tjenesten som foged for godsejerfamilien blev modsvaret af gavmilde gaver fra herskabet.⁵¹ Men i sønnens tid vendte alt sig til det modsatte.

Efter landsknægttiden trådte Claus Paulsen i Heinrich Brockdorfs tjeneste. Denne må have været meget tilfreds med sin nye tjener, for han gav ham en gård på godset Vindeby. Der giftede Paulsen sig. Om det stod i snæver sammenhæng med gårdens overtagelse som så ofte på den tid, eller om det allerede skete før, ved vi ikke. Men forbindelsen med en af godsets undersåtter skulle i al fald senere berede ham vanskeligheder. Landsknægtslivets ubestændighed var forbi, Claus Paulsen var nu bosiddende, var bonde og havde en familie; vi hører om to sønner og et yderligere ægteskab.

Han angav selv, at den "øde gård og de ubesåede marker", som han overtog, ikke var særlig givende. Claus Paulsen hævder faktisk, at stedet kun gav ham udgifter, og det er da også rigtigt, at et brug, som længe havde stået ubesat, må have krævet en flerårig indsats af arbejde og kapital. De-

sto snævrere blev man så på den anden side knyttet til en sådan genrejst gård, og des større blev ønsket om at bibeholde den i familien. Paulsen kunne bruge megen arbejdskraft på bruget. Da han stod i godsejerens tjeneste og havde opsiget med de øvrige undersåtter – hvad der ikke altid var ufarligt – var han ikke pligtig til hovtjeneste.⁵² Han skulle ikke stille karle og piger til godsejerens rådighed flere dage om ugen, og han skulle ikke holde ekstra heste til dette formål. Desuden var hans afgifter beskedne. Det gjorde det muligt at skabe sig et godt udkomme.

Og Claus Paulsen blev en velhavende mand. Hans opstigning hang sammen med godssystemets karakter, med hans privilegerede status som foged og med hans personlige evner. Det var udnyttelsen af oldensvin i godsets skove og kreditforretninger, der lod Claus Paulsen opnå en rigdom så betydelig, at godsejeren Detlev Brockdorf følte sig foranlediget til at tilbagevise mistanker om, at han skulle have søgt at tilegne sig Paulsens penge.⁵³

Som vi ved fra undersøgelser af Runtoft gods i Angel og godset Rantzau, udgjorde svin på denne tid en hovedindtægtskilde for godsejerne i hertugdømmernes østlige del.⁵⁴ Bøge- og egeskovene, som man om efteråret drev hundreder af svin ind i, krævede ingen udgifter og indbragte store fortjenester gennem den oldengæld, som blev betalt af godsets undersåtter

samt af fremmede fra landsbyer og byer i omegnen. Særlig i tiden fra 1550 til 1600 var fortjenesten ved oldensvin høj, da priserne på svin steg hurtigere end på korn.⁵⁵ Som andre kunne Paulsen tjene godt på denne forretning: Når han betalte 3 schilling lybsk pr. svin i oldengæld, og svinet indbragte ham 3 mark ved salg, så måtte det medføre pæne indtægter.⁵⁶ Endnu bedre blev de naturligvis, når man kunne slippe for at betale oldengæld, som Detlev Brockdorf hævdede det om Paulsen, og som det da heller ikke var usædvanligt for godsundersåtter. I denne situation lønnede det sig for Paulsen at handle på samme måde, som det var almindeligt inden for området kvægavl, nemlig ved at opkøbe unge svin og sælge dem efter oldenfedning. Selv hvis antallet af svin ikke skulle have været så højt, som godsejeren hævdede – 50-60 stykker –, kunne der tjenes mange penge på denne vis. Vi ser da, hvordan Claus Paulsen aktivt udnyttede landets muligheder for produktion af oldensvin og sine særrettigheder her – og måske også de muligheder for indflydelse og manipulation, som hans fogedhverv gav ham. Således fik han del i tidens fordelagtige agrarkonjunktur, nærmere bestemt i de stigende kødpriser.

Fortjenesten fra svineavlen blev ganske tydeligt omsat i kreditforretninger, for vi erfarer, *“daß er bej grosen summen geldeß andern Leuten ... außtuhen können”* – altså at han ud-

Prospekt af Eckernförde, formentlig 1585-88. (Braun og Hogenbergs *Theatrum Urbium*).
(Foto: Det Kgl. Bibliotek).

lånte store summer penge til andre. Ved det 16. århundredes slutning og i det 17. århundredes begyndelse kunne han få en rente på 5-7% for sine penge.⁵⁷ Det var ikke kun nødvendigheden af at kunne klare svære situationer og afgifter, som dannede baggrund for disse pengelån, men også tidens gunstige agrarkonjunktur. Paulsen lånte ikke kun til venner og naboer på godset og i nærliggende egne; hans forretningsområde gik langt vi-

dere end nabokredit. Hans godsejer beretter, at han lånte penge ud helt til Femern. Sønnen havde, da striden brød ud, ligeledes optrådt som pengeudlåner, bl.a. med et stort lån til Stapelholm. Det drejede sig altså om mere eller mindre "professionelle" pengeudlån. Om Claus Paulsen også optrådte på regionens pengemarked, Kieler Umschlag, ligesom bonden Backe Detlefsen fra Maas ved Husum,⁵⁸ ved vi ikke. Kontakter kunne muligvis

opbygges via de folk fra by og land, der drev svin på olden på godset, eller via Eckernförde, hvor han fandt sine garantier, og hvortil flugten sluttelig gik. Som havneby indgik denne her-tugelige by i en rute Danzig-Eckern-förde (alternativt Slesvig) - Husum-Nederlandene. Vi ser altså for os en mand, som vidste god besked om kvæg- og pengemarkedet, som regnede og kalkulerede, og som givetvis var i stand til at udnytte de svingende priser på svinekød, der kunne komme af dårlige oldenår, og som planlagde sine investeringer år ud i fremtiden.

Claus Paulsen fremtræder som en bonde med tidlig-kapitalistisk mentalitet. Som sådan var han ikke enestående; men dog noget særligt. Såvel i Sydvesttyskland som på den jyske halvø fandt man betydelig bondekredit. Den sidste har særlig Bjørn Poulsen arbejdet med.⁵⁹ Disse bønder forstod alle at investere deres penge fordelagtigt, at reagere passende i skiftende markedssituationer – ligegyldigt om det så var bonden Jerg Minner, der døde 1599 i landsbyen Kornwestheim med en formue på henved 69.000 daler, og som ydede kreditter mod 5% rente,⁶⁰ om det var den lige nævnte Backe Detlefsen eller Carsten Meienborgh,⁶¹ eller det var bønder i Mark Brandenburg, som endda kunne udlåne penge til deres godsejer.⁶² På denne vis tilhører Claus Paulsen da en lille gruppe af bønder, som man i anden halvdel af det 16. århundrede og det 17. århundredes

første årtier kunne finde i forskellige regioner i det tyske rige. Men forestillingen om bønder med agrarkapitalistiske tendenser er gennemgående knyttet til de frie bønders gruppe eller til bønder med betydelige besiddelser, ikke til bønder på små gårde med frugtbar jord, selv om de havde fordelagtige afsætningsforhold.⁶³ Heller ikke godsundersætter forbinder man med bondekredit. På godserne var det godsejerne selv, som var de store kreditgivere (og -modtagere), med hertugdømmernes statholder Heinrich Rantzau som en fremragende repræsentant.⁶⁴ Billedet tegner sig her af de rige slotsherrer, godsejerne – som så ganske vist var underkastet en polarisering, hvor nogle blev rigere og andre dybt forgældede – og på den anden side af afhængige bønder med stadig ringere besiddelsesforhold, stigende tjenester og svindende friheder. Claus Paulsen er nu et eksempel på, at der også under disse betingelser eksisterede agrarkapitalistiske tendenser i laget under godsejeren. Men han tilhørte unægtelig også den lille privilegerede gruppe af godstjenere, som rakte fra kammerpige og fogeder til kohyrder.⁶⁵ Positionen i et godssystem gav Claus Paulsen særlige muligheder, som han udnyttede.

Særlig ved ham er også, at han ikke i nævneværdig grad påkalder sig Gud, Evangeliet, den kristne religion. Han havde dog kunnet påstå, at Detlev Brockdorfs adfærd var ukristelig, han havde kunnet forstå det kristne men-

neskes frihed helt fysisk, materielt (om end uluthersk). Men kun en gang føler Paulsen Guds velsignelse hvile over sig, nemlig hvor han taler om sin pengefortjeneste ved egen dygtighed. Da han påkalder sig Gud i bønsskriftets slutning, drejer det sig blot om rituelle formler, og at anføre, at tidens religion grundlæggende var rituel, synes ikke helt at forklare sagen. Snarere synes det at modsvare Claus Paulsens holdning, at man f.eks. i Tønder amt indtil det 16. århundredes slutning indbandt naturalieregnskaberne i liturgiske håndskrifter.⁶⁶ Ganske vist drejede det sig om gamle katolske skrifter, men det var vel alligevel en respektløshed over for religionen? Fandtes der trods alt områder for individuel handling, som lod den ellers altid nærværende kristendom træde i baggrunden? Kunne man finde spor af det, der senere kom til at hedde sækularisering?

Claus Paulsen var altså en mand, der ved hjælp af godssystemet havde kunnet drage fordel af en af tidens store processer, den gunstige agrarkonjunktur. Ironisk nok blev det godssystemets fulde udfoldelse, med livegenskabet som centralt træk, der kom til at true hans families frihed. Claus Paulsen havde loyalt stået på godssystemets side og som foged været med til at sikre, at udviklingen skred fremad. Med alderen og den nye generations overtagelse af arbejdet opstod en krise imidlertid: Det så ud til, at prisen for hans egen

økonomiske fremgang måtte betales med næste generations tab af friheden.

I konflikten mellem Paulsen og Brockdorf tiltrækker to aspekter sig opmærksomhed: For det første det særlige forhold, som Paulsen havde til godsejeren i sin egenskab af foged, og for det andet truslen mod hele hans livsværk og familiens fremtid. De to aspekter var intimt knyttede til hinanden. Godstjenere, som eksempelvis fogeder, stod generelt i et tæt forhold til deres herskab – og hyppigt i et spændt til fæsterne. Både Paulsen og Brockdorf havde profiteret af deres version af klient-patron-forholdet. I anden halvdel af det 16. århundrede forskød vægten sig imidlertid, da godsejeren greb ind og ændrede på balancen. Baggrunden var muligvis den konkurs- og spekulationsfase, der kom til at præge godsøkonomien ved det 17. århundredes begyndelse.⁶⁷ Detlev Brockdorf havde kort tid før bruddet, omkring 1618, erhvervet godset Hemmelmark, et af de største i landet.⁶⁸ Denne godsejer så åbenbart ikke kun familien Paulsen som undersætter, men også som livegne, i det mindste sønnerne. Han præsenterer begge aspekter, da han i en skrivelse understreger Paulsens ægteskab med sin hustrus tjenestepige og hertil føjer, at pigen var undersat på godset. Familien Paulsen havde tjent ham godt i første generation, og han havde så megen tiltro til deres evner, at også næste generation blev involve-

ret i godsets administration. Brockdorf var også udmærket klar over værdien af en velhavende undersåt. Paulsens flugt ærgrede ham specielt, fordi der var tale om relativt rige undersåtter. Nu fulgte der imidlertid indgreb, der spændte forholdet til bristepunktet. Den gamle Paulsen fik formindsket sin gårds jordtilliggende,⁶⁹ og sønnen, som ellers havde passet arbejdet på faderens gård på grund af dennes alder, fik påbud fra godsejeren om at overtage en gård i Selmstorff under godset Altenhof. I denne situation så Paulsen pludselig den hidtidige givtige symbiose udvikle sig til et kvælergreb. Kravet om at overtage en ny gård ville betyde, at familien måtte rive sig løs fra den møjsommeligt opbyggede gård, som i øvrigt var kirkegods under adelspatronat, for Claus Paulsen betalte sine jordafgifter til præsten i Hütten amt. Yderligere blev familiebåndene svækket ved flytningen, hvad der må have haft stor betydning, da det ældre ægtepar formentlig var fuldstændigt afhængige af sønnens støtte. Måske frygtede de også for en forringelse af deres økonomi, for ingen vidste vel, hvad den nye gård kunne indbringe. Allerværst var dog for Claus Paulsen og hans søn selve overtagelsen af gården, der måtte forstås som selve anerkendelsen af livegenskab. Det er forbavsende, for sønnen var formentlig født på godset og måtte vel dermed anses for livegen. Hvordan kan Claus Paulsen hævde, at hans børn var "Hans Fyrstelige Nådes under-

sætter"? Bliver livegenskabet blot sat ind som et middel til at dække over sagens virkelige indhold? Det er ikke tilfældet, øjensynlig er det på dette tidspunkt ikke alle, der begiver sig ind på et godsområde eller fødes her, som ser sig selv som livegne. Man kan betragte livegenskabet som en stiltiende gensidig kontrakt, hvis symbolske udtryk er overtagelsen af en gård.⁷⁰ Betegnende nok er det netop dette øjeblik, som også i andre tilfælde fører til flugt fra godserne.⁷¹ Den, som ikke overtog en gård, kunne også gå bort igen: den næsten firsårige Marx Vagt eller Hasencrog, en kongelig undersåt, berettede i 1638, at han for 11 år siden havde forladt godset Vindeby efter at have tjent her i hele 21 år. Han var her altså på Paulsens tid og forlod først stedet syv år senere.⁷² Endnu et punkt spillede en vigtig rolle for de, der nægtede at anerkende livegenskabet. I en tid, hvor gården normalt udadtil repræsenteredes af en mand og arvedes i mandslinjen, havde de berørte svært ved at se, at retsstatus kunne erhverves via en kvinde. Hvis en borgerlig mand giftede sig med en adelig kvinde, ja så blev han jo heller ikke adelig. Det var måske først og fremmest derfor, at Claus Paulsen, skønt han havde ægtet livegne i både første og andet ægteskab, ikke anså sig selv for livegen. Andre havde samme synsmåde, i modsætning til deres godsejer.

For at få sin vilje kastede Detlev Brockdorf Otto Paulsen i fængsel og

forlangte 100 rigsdaler for hans løsladelse. Summer i den størrelsesorden blev ikke sjældent fordret, når nogen mod godsejerens vilje søgte at forlade et gods.⁷³ Efter denne episode blev forbindelserne mellem de to familier yderligere spændt, da den anden søn, skriveren Heinrich, som “købte og solgte” på godset, kom til at gøre en fejl.⁷⁴ Han flygtede herefter til Eckernförde, hvor han døde af en epidemi. Familien Paulsen opfattede dog sammenhængen anderledes: godsejeren havde jaget Heinrich i døden, han var ansvarlig for hans død. Så kom det endelige brud. Grænsen for det tålelige var overskredet, og betingelserne for aktiv modstand var til stede “opståen af lidelse i et tempo, som gør, at man ikke kan nå at vænne sig til det, personificeringen af lidelsens årsag, sammenbrud af daglige rutiner.”⁷⁵ Hele familien flygtede “ved nattetide” med deres bohave til den nærliggende hertugelige by Eckernförde, som andre af Brockdorfs undersåtter havde gjort det tidligere. Kun på denne måde kunne Claus Paulsen sikre sit livsværk eller rettere, hvad der var tilbage af det, og garantere sin søn et liv i frihed.

Kunne Claus Paulsen så ende sit liv i ro og fred? Vi ved det ikke.⁷⁶ I sin høje alderdom havde han udfordret godsejeren og truede denne med proces, hvis han ikke gav sig frivilligt. Det ligner tilfældet med den ligeledes gamle Achim Wolf i Uckermark, som i 1615 gik i retten mod sin godsejer fordi “han lovligt og på grund af alder

ville flytte fra denne, for at tilbringe sin livsaften i ro”, og hvis sønner heller ikke ville give sig ind under livegenskabet.⁷⁷ Den 12. maj 1620 blev der i det Gottorpske Kancelli udfærdiget en skrivelse til godsejeren, hvori han blev bedt om at tage stilling til sagen. Åbenbart manglede han de gode argumenter, som han ellers altid prompte kunne anføre, og han lod ikke høre fra sig. En hovedgrund hertil var nu nok, at Claus Paulsen ikke var en proces værd, “da jeg jo ikke har hovtjeneste og andre afgifter af ham”, som Brockdorf allerede havde anført i et tidligere brev. Godsejeren ville, skrev han, egentlig “ganske gerne lade ham passere og rejse”, hvis Paulsen blot bragte sin gård og sin jord i stand. På kancelliskrivelsen finder man et notat, som lyder: “NB. Til dato 3. juni er intet indsendt”. Måske lod Detlev Brockdorf overhovedet ikke mere høre fra sig i sagen; seks år tidligere havde han i en anden sag fået strøget den frist, der var sat for hans svar.⁷⁸ Mens man i andre supplikakter kan se en fornyet forespørgsel fra kancelliet, slutter Claus Paulsens akt her.

Godsejerens fader havde overdraget Paulsen en gård under godset, som “han kunne glæde sig over og nyde i sin høje alder”; husrum for flygtningene i byen var derimod på ingen måde garanteret. Den mand, som havde været godssystemet effektive redskab, og som da også havde profiteret heraf, var blevet systemets offer.

NOTER

1. Jfr. Alf Lüdtke: "Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte", samme (Hrsg.), Frankfurt/Main - New York 1989, s. 14.
2. Sst.
3. Jfr. Patricia Crone: *Die vorindustrielle Gesellschaft. Eine Strukturanalyse*, München 1992, s. 134.
4. Lucie Febvre: "Sensibilität und Geschichte. Zugänge zum Gefühlsleben früherer Epochen", M. Bloch, F. Braudel, L. Febvre m.fl.: *Schrift und Materie der Geschichte. Vorschläge zur systematischen Aneignung historischer Prozesse*, Frankfurt am Main 1977, s. 316.
5. Jfr. rækken *Selbstzeugnisse der Neuzeit. Quellen und Darstellungen zur Sozial- und Erfahrungsgeschichte*, hrsg. von Hartmut Lehmann, Alf Lüdtke, Hans Medick, Jan Peters und Rudolf Vierhaus.
6. Jfr. Winfried Schulze: "Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte", *Von Aufbruch und Utopie. Perspektiven einer neuen Gesellschaftsgeschichte. Für und von Ferdinand Seibt aus Anlaß seines 65. Geburtstag*, hrsg. von Bea Lundt und Helma Reimöller, Köln, Weimar, Wien 1992, s. 431f.
7. Sst. s. 435. Benigna von Krusenstjern: "Was sind Selbstzeugnisse? Begriffskritische und quellenkundliche Überlegungen anhand von Beispielen aus dem 17. Jahrhundert", *Historische Anthropologie* 2, 1994, s. 462-471.
8. Jfr. Otto Ulbricht: "Supplikationen als Ego-Dokumente. Bittschriften von Leibeigenen aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Beispiel", *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, hrsg. von Winfried Schulze, udkommer Berlin 1995.
9. Naturligvis eksisterer der også kollektive supplikker, som dog ikke skal inddrages her.
10. Jfr. Jan Peters: "Wegweiser zum Innenleben? Möglichkeiten und Grenzen der Untersuchung populärer Selbstzeugnisse der Frühen Neuzeit", *Historische Anthropologie* 1, 1993, s. 241.
11. Ulbricht, "Supplikationen" (se note 8).
12. Jfr. Lieselott Enders: "Individuum und Gesellschaft. Bäuerliche Aktionsräume in der frühneuzeitlichen Mark Brandenburg", *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*, hrsg. von Jan Peters, München 1995, s. 155 f.
13. Navnets stavemåde varierer (Pawelsen, Pawlsen, Paulsen) ligesom godsejerens (Detleff Brocktorff).
14. Jfr. Landesarchiv Schleswig, Abt. 7, Nr. 6400. Hvis ikke andet er angivet, stammer citaterne fra Paulsens bønsskrift fra 8. maj 1620 eller fra Detlev Brockdorfs skrivelse af 4. maj 1620.
15. Jfr. G.E. Hoffmann, K. Reumann, H. Kellenbenz: "Die Herzogtümer von der Landesteilung 1544 bis zur Wiedervereinigung Schlesiens 1721", *Geschichte Schleswig-Holsteins*, Bd. 5, Neumünster 1986, s. 179-192. Ingeborg Leister: *Rittersitz und adliges Gut in Holstein und Schleswig*, Kiel 1952, s. 68-70. Wolfgang Prange: "Die Entwicklung der adligen Eigenwirtschaft in Schleswig-Holstein", *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter* 1, hrsg. von

- H. Patze, Sigmaringen 1983, s. 519-553.
Michael North: "Die frühneuzeitliche Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein. Forschungsüberblick und Entwicklungsfaktoren", *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 126, 1990, s. 227-230.
16. Otto Ulbricht: "'Angemaßte Leibeigenschaft". Supplikationen von schleswischen Untertanen gegen ihre Gutsherren zu Beginn des 17. Jahrhunderts", *Demokratische Geschichte* 6, 1991, s. 11-34.
 17. Jfr. LAS Abt. 7. Nr 6400, Bericht von Bürgermeister und Raht, Eckerforde, den 8. Mai 1620.
 18. Om mulige skrivere se Ulbricht, "Angemaßte Leibeigenschaft" (se note 16), s. 22.
 19. Bjørn Poulsen: "Om 1600-tallets bønder og deres syn på verden. En læsning af to bondedagbøger", *Fortid og Nutid* 1994, s.227-243. *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809*, udg. af Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen, Haderslev 1994.
 20. *Die Bauernchronik des Hartich Sierck aus Wrohm (1616-1664)*, hrsg. von O. Mensing, Flensburg 1925.
 21. Willers Jessen: "Ein Blick in das Leben eines Stapelholmer Bauern zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges", *Die Heimat* 12, 1902, s. 280-285.
 22. Jan Peters (Hrsg.): *Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg. Eine Quelle zur Sozialgeschichte*, Berlin 1993.
 23. Jfr. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Bjørn Poulsen: "Bäuerliche (An-)Schreibebücher als Quellen für die Wirtschafts- und Sozialgeschichte", udg. af samme: *Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*, Neumünster 1992, s. 14. Jan Peters, "Wegweiser" (se note 10), s. 239.
 24. LAS Abt 7, Nr 6400. Bitte des Detleff Brocktorff um ein Mandatum Arrestatorium, Windebüh, den 4. Mai 1620. ("das er mir meine gueter vnnd Andere Rechnung verwaltet").
 25. Om dette og om forholdet til den livegnes oprindelige udsagn se Otto Ulbricht, "Supplikationen" (se note 8).
 26. Sherry B. Ortner: "Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal", *Comparative Studies in Society and History* 37, 1995, s. 183-187.
 27. Jfr. Natalie Zemon Davis: *Fiction in the Archives*, Stanford/Cal. 1987, s. 22.
 28. F.eks. skældsord over for modparten etc. Gallant gør f.eks. opmærksom på indslaget af erotisk symbolik i græske bønders mundtlige sprog. Noget sådant ville med sikkerhed være fjernet fra bønskrifterne. Thomas W. Gallant: "Turning the Horns: Cultural Metaphors, Material Conditions, and Peasant Language of Resistance in Ionian Islands (Greece) during the Nineteenth Century", *Comparative Studies of History and Society* 1994.
 29. Jfr. Bjørn Poulsen: "Om 1600-tallets bønder." (se note 19).
 30. *Die Bauernchronik des Hartich Sierck*, (se note 20) s. 11 ff, s. 26.
 31. Peter Burke: "Heu domine, adsunt Turcae! Abriß einer Sozialgeschichte des post-mittelalterlichen Latein", samme: *Küchenlatein. Sprache und Umgangssprache in der frühen Neuzeit*, Berlin 1989, s. 46.
 32. LAS, Abt 7. Nr. 6400. Supplik ved Anna Hofelts i hendes mand Mannes Lorenz og dennes broders Hans Hofelts navn, Eckernforde, den 10. Dez. 1620 - "*Ich arme frau*".

33. Jfr. *Frühneuhochdeutsches Lexikon*, hrsg. von Ulrich Goebel und Oskar Reichmann, 2, Berlin-New York 1994, s. 100-119.
34. Jfr. Ernst Kelter: "Die wirtschaftlichen Ursachen des Bauernkrieges", *Schmollers Jahrbuch* 65, 1941, s. 5. Kelter mener ganske vist fattig i økonomisk betydning med termen "arm", men det implicerer også den jævne mand. Jfr. *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch*, bd. 2, 106-112.
35. Jfr. Cay Graf von Brockdorff: "Repertorium zur Geschichte der altadligen Familie Brockdorff II", *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* 11, 1881, s. 341-359; Woldemar Freiherr Weber von Rosencrantz: "Verbesserungen zum Repertorium zur Geschichte der altadligen Familie Brockdorff", *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* 41, 1911, s. 287-292.
36. Ang. godserne se arvedelingsakten af 1628, hvor Vindeby, Altenhof, Hemmelmark og Honstorf nævnes. Jfr. LAS, Abt. 195, Nr. 1001.
37. Jfr. Ulbricht, "Supplikationen" (se note 8), MS, s. 13. Jfr. LAS, Abt, 7, nr. 6402, supplik fra Johan Klonhamer, u.d. (først i 1620'erne), Nr. 6404, supplik fra Margreta Stampens u.d. (1608).
38. Bürgschaft des Heinrich Schevings und Ernst Gardemins für Otto Paulsen, Eckernförde, den 14. Mai 1619. LAS, Abt. 7, Nr. 6400.
39. "weil Er [udstregt: wir] in continenti, nicht solvendo gewesen". Bericht von Bürgermeister und Rat der Stadt Eckernförde, Eckernförde, Abt. 7, Nr. 6400.
40. Peter Glaser, *Gesind Teufel. Darin acht stück gehandelt werden / von des Gesindes untrew*, Leipzig u. år. Johann Kaspar Lavater, *Sittenbüchlein für das Gesinde*, Homburg auf der Höhe 1773.
41. Otto Könnecke: *Rechtsgeschichte des Gesindes in West- und Süddeutschland*, Marburg in Hessen 1912, s. 528, note, jfr. også teksten.
42. Måske stod Claus Paulsens landsknægts-tilværelse i forbindelse med slesvig-holstenske adeliges deltagelse i franske krigstog, således kan der f.eks. dokumenteres to dødsfald for medlemmer af Ahlefeldt-slægten i den franske krig i 1545 og ved Metz i 1553. Kellenbenz, "Konkurs" (se note 67), s. 47. Paulsen havde før krigstiden tjent hos adelige.
43. Peter Burschel: *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1994, s. 66.
44. Peters, *Söldnerleben* (se note 22), s. 226.
45. Således fremstiller Paulsen det lidt mere detaljeret i Eckernförde bys indberetning til hertugen. LAS, Abt. 7, Nr. 6400, Eckernförde, den 8 Mai 1620.
46. Jfr. Peter Borchheid: *Geschichte des Alters. Vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert*, München 1989, s. 93.
47. Michael Mitterauer: *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt am Main 1986, s. 32.
48. *Die Bauernchronik des Hartich Sierk* (se note 20), s. 161.
49. Jfr. Peters, *Söldnerleben* (se note 22), s. 234-236.
50. Allerede ved sin ankomst til Eckernförde måtte Claus Paulsen aflægge beretning til byrådet om sagen.
51. Der er ikke forsket i fogedernes stilling på godserne. Jfr. Silke Göttsch: "*Alle für einen Mann...*" *Leibeigene und Widerständigkeit im 18. Jahrhundert*, Neumünster 1991, s. 240.

52. Om embedets farlighed vidner det, at Detlev Brockdorf i 1620 beretter, at en foged næsten blev slået ihjel i 1608. LAS, Abt. 7, Nr. 6400, Fall Claus Witte 1620.
53. Sst.
54. Georg Hanssen: *Agrarhistorische Abhandlungen*, Leipzig 1880. Volkmar von Arnim: *Krisen und Konjunkturer der Wirtschaft in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Neumünster 1957, s. 32 (okser og svin).
55. Svin (pr. stk) / rug (100 kg) 1550: 5,46 RM (1938) / 5,17; 1600 6,24/5,46. Jfr. Uwe Bonsen: *Die Entwicklung des Siedlungsbildes und der Agrarstruktur der Landschaft Schwansen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Kiel 1966, s. 168. Mellem 1590 og 1610 indtraf der et prisfald på korn, mens svinepriserne forblev stabile; jfr. von Arnim: *Krisen* (se note 54), s. 30.
56. Jfr. angivelsen af oldengældens størrelse i en skrivelse fra Detlev Brockdorf, Windeby, den 4. Mai 1620, LAS Abt 7, Nr. 6400. Hanssen (se note 54), s. 401, fortæller om et salg i 1616 af 2 svin fra godset Runtoft til Flensborg for 6 ½ mark.
57. Reimer Hansen: "Der Kieler Umschlag. Entstehung, Konjunktur und Funktionswandel eines internationalen Geldmarktes von Ausgang des Mittelalters bis zum Anbruch der Moderne," *Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 117, 1992, s. 127.
58. Jfr. Poulsen, "Bäuerliche Anschreibebücher", (se note 23), s. 104.
59. Bjørn Poulsen: "Monetarisierung und regionale Differenzierung im Mittelalter und in der frühen Neuzeit, Die bäuerliche Agrargesellschaft Dänemarks aus schleswigerischer Sicht", *Wirtschaftliche Wechsel-*
- lagen in Schleswig-Holstein vom ausgehenden Mittelalter bis zur Gegenwart*, hrsg. von J. Brockstedt, Neumünster 1991, s. 19-36.
60. Jfr. Willi A. Boelcke: "Bäuerlicher Wohlstand in Württemberg Ende des 16. Jahrhunderts", *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 176, 1964, s. 249, 277, 278.
61. Jessen, "Ein Blick in das Leben" (se note 21), s. 282 – ang. Meienborgh, der dog mere synes at have lånt end udlånt penge.
62. Enders, "Individuum" (se note 12), s. 160.
63. Wilhelm Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, 3. Aufl., Hamburg, Berlin 1978, s. 136. Von Arnim: *Krisen* (se note 54), s. 23f. B. Poulsen: "Bäuerliche Anschreibebücher" (se note 23), s. 104.
64. Jfr. Reimer Hansen, "Der Kieler Umschlag" (se note 57), s. 119-123.
65. Jfr. listen hos Bonsen: *Die Entwicklung* (se note 55), s. 181. I forbindelse med et vidneforhør i 1638 hører man bl.a. om en kok og en vildtskytte som ansat på Vindeby gods.
66. Jfr. LAS, Abt. 161, Nr. 2810 (1581), 2813-2815 (1589-91).
67. Jfr. Hermann Kellenbenz: "Der Konkurs des Peter und Thomas Ahlefeldt", *Rastloses Schaffen. Festschrift für F. Lammert*, Stuttgart 1954, s. 46f. Jfr. også samme, "Die wirtschaftliche Rolle des schleswig-holsteinischen Adels im 16. und 17. Jahrhundert", *Arte et Marte*, hrsg. von Dieter Lohmeier, Neumünster 1978, s. 22f.
68. Jfr. Kellenbenz, "Der Konkurs." (se note 67), s. 55.
69. I "Angemaßte Leibeigenschaft" (se note 16), s. 30 har jeg tolket et analogt eksempel som et pressionsmiddel, der skulle få

sønnen til at overtage fæstegården. Når man ser, at Detlev Brockdorf drev sit gods særdeles effektivt (han satte f.eks. en mand, der fik en "skade", fra sin gård), så kan reduktionen af Claus Paulsens gård også skyldes hans alder.

70. Jfr. Wolfgang Prange: "Das Adlige Gut in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert", *Staatsdienst und Menschlichkeit*, hrsg. von Christian Degn og Dieter Lohmeier, Neumünster 1980, s. 68.
71. Jfr. LAS Abt. 7, Nr. 6262 Fall Marx Harms 1619 (Gut Testorf).
72. LAS Abt. 195, Nr. 1038.
73. Jfr. Georg Hanssen: *Agrarhistorische Abhandlungen* (se note 54), s. 431.
74. Ifølge godsejeren var det ubetydelige årsager, som fik Heinrich Paulsen til at forlade tjenesten; mens Claus Paulsen angav, at grunden var strid om en ridehest.
75. Jan Peters: "Eigensinn und Widerstand im Alltag. Abwehrverhalten ostelbischer Bauern unter Refeudalisierungsdruck", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1991/2, s. 88.
76. Først fra det 17. århundredes slutning er der i Eckernfördes byarkiv lister over nye borgere.
77. Lieselott Enders: "Freiheit und Leibeigenschaft in der Uckermark", *Uckermärkische Hefte* 2, 1995, s. 107.
78. LAS Abt. 7, Nr. 6400, Schreiben Johann Adolfs an Detlev Brockdorff, Gottorf, den 16. Sept. 1614 (Fall Lorenz (Lafrenz) Witte).